

BİLGİ, TOPLUM VE «İTHAL BİLGİ» ÜZERİNE I

Korkut Tuna

1. İthal Bilginin Ön Koşulları

Bu yazı çerçevesinde tartışmaya açılmak istenilen konu toplum ve bilgi ilişkisi açısından değerlendirilebilecek bir olaydır. Bugün bütün dünya bir merkezden yayılan ve tarihte belli ilişkilerle elde edilmiş bir bilgi türünün ve tüm tezahürlerinin istilâsı altındadır. İnsanlığın kurtuluşunun bu bilgi türüne ait gereklerin yerine getirilmesi ile sağlanacağı o kadar büyük bir kabul görmüştür ki tüm toplumlar tepeden tırnağa bütün yapılarını değiştirmeye, başarılarının ürünü bilgi kadrolarını reddederek yeni bilgileri ve bunlarla teklif edilen hayat tarzını kabul ederek kimliklerini değiştirmeye çalışıyorlar.

Bu değiştirme ve tarihteki belli ilişkilerin ortaya koyduğu belli başarıların ürünü olup belli gerçevelerde geçerli olan bilgileri kabul etmeleri sırasında toplumlarının bazı temel özellik ve niteliklerini bu istilâdan korumaya çalışmalarına rağmen günlük yaşamın en ince ayrıntısına kadar bu bilgi sisteminin yan ürünleri olan televizyon, gazete, dergi, kitap ve moda tarafından bombardıman edildiği ve teklif edilen hayat tarzının oturtulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Toplum bu istilânın etkilerini değişik boyutlarda yaşamaktadır. Toplumun bireylerinde yeni duruma ayak uydurmak kadar tepki tarzındaki davranışlar göze çarpmakta ve geniş boyutlarda önemli toplum tezahürleriyle karşılaşmaktadır.

Toplumsal plânda karşılaşılan bu değişik etkiler ve tutumlar yönetim plânında değişmeyen bir siyasete bağlı uygulamaların yansımaları olarak da görülmektedir. Batılılaşma yolunda girilen dü-

zenlemelerle toplumun üst yapısından alt yapısına kadar bir dizi düzenleme ve değiştirme bu bilgi türünün yerleşmesi için gerekli temelleri hazırlamaktadır.

Eğitimden ekonomiye kadar, yönetimlerin Batılılaşma doğrultusundaki tercihleriyle, oturtulmaya çalışılan düzenin fikrî temelini *ithal bilgi* kavramı ile tanımlayabiliriz. Bu kavram bir toplumun kendisi tarafından üretilmeyen, ama değişik nedenlerle bir yerlerden alınan ve geçerliliğine inanılarak mevcut bazı bilgilerin yerine konan bilgiyi göstermektedir.

Bilginin değişik araçlarla her zamankinden daha fazla yayılma özelliği gösterdiği bir ortamda ve günümüz ilişkileri açısından normal hatta kaçınılmaz bir durum olarak nitelenebilen bu olay aslında çok önemli toplumsal sorun ve ilişkilerin varlığına işaret etmektedir.

Bilindiği gibi bilginin başlangıçta kendi başına bir varlığı olmayıp, insanın karşılaştığı sorun ve açmazların çözümünü çerçevesindeki toplumsal başarılar ile yakın ilgisi göz önüne alınırsa toplumumuzun yakın tarihî gelişmesi içinde karşılaştığı açmaz ve sorunların ve bu konuda teklif edilen çözüm önerilerinin bu olay çerçevesinde değerlendirilip yeni anlamlar kazanabileceğine inanıyorum.

Yine bu çerçevede toplumumuzun uluslararası ilişkilerinin ve özellikle Batılılaşmasından sonra Batı ile sürdürülen ilişkilerinin daha iyi değerlendirilebileceğine ve bu süreçte ortaya çıkan sorun ve açmazların daha geçerli açıklamalara kavuşacağına inanıyorum. Çünkü *ithal bilgi* adıyla tanımlamaya çalıştığımız bu süreç; Batı toplumlarında oluşturulan ve tüm dünya gibi bizi de etkileyen bir anlayışın bazı mekanizmalar aracılığıyla aktarılıp yayılmaya çalışıldığı bir ortamda toplumumuza ne gibi bir yönün verilmek istendiğiyle de ilgilidir.

Yine bu olayla bilginin ait olduğu toplum ve ilişkiler çerçevesinden kurtulup kendi başına bir bağımsızlık kazandığı, taşıdığı niteliklerin ve özellikle toplum olayları karşısında sahip olduğuna inanılan çözüm tekliflerinin tartışmasızca kabul gördüğü ve genel geçer bir etkinliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu konunun yukarıda belirtmeye çalıştığımız açılardan ele alınabilmesi, tarihî ve toplumsal olayları iyi değerlendirebilmemiz ka-

dar bilgi konusunun toplumla ve sosyolojiyle olan yakın ilişkisini de vurgulamamızı şart koşmaktadır. Bunun için önce sosyoloji ve bilgi ilişkisini ele almamız gerekmektedir. Bu çerçevede bilgi ve toplum ilişkisi kadar sosyolojinin önde gelen konularından birisi olan bilgi konusunda toplumların sorunları karşısındaki arayış ve çıkarları ile olan yakın ilişkisini göz önünde bulundurmanız gerekmektedir.

Bilgi konusunun toplumların çıkar ve hatta kimlikleri ile olan yakın ilişkisinden ayrı olarak sosyoloji açısından bir başka önemi de şuradan kaynaklanmaktadır: Bilgi konusunda tüm bilimler araştırmaları sonucunda elde ettikleri bilginin, özellikle farklı bir alan olarak, üzerinde durmadıkları halde sosyoloji hem diğer bilimler gibi araştırma alanı olan toplumun bilgisini elde etmekte, hem de bunu toplumsal bir olay olarak sorgulamaktadır. Bunun için sosyolojinin bilgi konusuna yaklaşımı ve toplumu değerlendirmek yolunda onu tüm tezahürleri ile anlamak istemesi üzerinde durmak gerekmektedir.

Sosyoloji ve Bilgi

Sosyoloji toplum ve toplum olaylarının bilgisini elde etmek isteyen, bunun için de eldeki her türlü veriyi sistemleştiren bir bilimdir. Başka bir deyişle «sosyoloji toplum ve toplum olayları ile ilgili bilgilerimiz sistemidir» (SAB. s. 13), sistemleştirilen bilgilerimizdir.

Toplum çok boyutlu ve karmaşık bir yapı olduğu için sosyoloji toplumun bilgisini elde etmek için, onun her biçimde kendisini ortaya koyuşundan yararlanmak durumundadır.

Gerçekten de toplumu tanımak, anlamak ve bilmek için onun her türlü tezahüründen yararlanmak durumundayız. Çünkü toplum açık maddi özellikleri yanında, ilişkileri açısından kendisini hemen ele vermeyen, dolaylı olarak anlayabilmemiz için başka özellik ve tezahürlerinden de yararlanmamız, aralarında bağlantılar kurmamız gereken yanlara sahiptir.

Başka bir deyişle söyleyecek olursak, toplum tüm özellikleri ile açık bir biçimde bulunmamaktadır. Karmaşık, değişen ilişki ve bağlantılar içindedir. Toplumun örgüsünü oluşturan olaylar birçok faktörün işin içine katıldığı bir durumdadır.

Sosyolojik çalışmalarda bu özellikteki bir toplumun bilgisini elde etmek için bazan zaman ve mekân açısından sınırlı veriler derleme yoluna gidilir. Sosyologlar bu tür çalışmalardan elde edilen veriler de dahil olmak üzere, toplumun çeşitli biçimlerde, muhtelif zaman ve mekânlarda kalmış izlerini, kendisini ortaya koymuş yanlarını ele alırlar. Var olup da örtük kalan, kendisini saklayan veya belli bir nedenle ulaşamadığımız yanlarını ise toplumun başka tezahürlerinden yakalamaya çalışırlar.

Bu anlayış çerçevesinde toplum bütünlüğünden hareketle, ortak bazı damarların parça ya da kısmî olaylarda da bulunmalarından yola çıkılarak, mevcut veri ve tezahürlerin ışığında, bazı sonuçlara varılabilir ve bazı değerlendirmeler yapılabilir. Toplumun temel görünümüleri ve olayları bu çerçevede açıklanabilir, onlarla ilgili özellikler başka ipuçları yardımı ile yakalanabilir ve sonuçta kurulacak bağlantılarla toplum ve toplum olaylarını anlamamız -o an için doğrudan yakalamamız mevcut değil iken- mümkün olabilmektedir. Bunu yaparken de toplumun tarihî bir boyutu olduğunu unutmamız gerekmektedir.

Bu gibi yanlar veya tezahürler toplum içinde devamlılık gösteren, olayına göre sürüp giden veya bir dönemi aydınlatan yanlardır. Ya bir açıdan boydan boya tarihî bir süreç içinde taşıdığı toplum özelliklerinin bir panoramasını verebilirler, ya da belli bir zaman ve mekân kesitinde -ele aldığımız konuya bağlı olarak- birkaçının kesilmesi ile, o olay çerçevesindeki toplum özelliklerinin bir kaçını birden tanımamıza izin verirler.

Tabii ki her kesitin ve her sürecin ele alınan olayı ve konuyu içermesi, araştırılan her ilişkiyi taşıması mümkün değildir. Bunlar toplumun belli özelliklerini, belli koşullar sonucu var olabilen yanlarını taşımaktadır. Bu bakımdan toplumun içinde tuttıkları yer açısından değişik kapsamda bulunurlar.

Dolayısı ile açıklamak istediğimiz olay veya soruna göre ele alınması gereken toplum kesiti veya süreci değişecektir. Başka bir mesele ise ele alınan her toplum kesiti ile her zaman her olayı tüm boyutları ile yeterince açıklamamız mümkün olmamaktadır.

O zaman toplumun açıkça kendisini ele vermeyen, değişen, farklı görünen, doğrudan gözlemlenemez yanlarını nasıl yakalaya-

cağız? sorunu ile karşılaşmaktadır. Bazı şeyler hep tesadüfe ya da bilinemeze mi bağlı kalacak? Acaba toplumun bu tür yanlarını diğer yanları gibi anlamamızı sağlayacak başka tezahürleri yok mudur? Bazı veriler daha kapsamlı ve daha devamlı yararlanmamızı sağlayacak özellikler gösteremez mi? İnsanın toplumsal faaliyette, toplumun örgüsünün oluşmasında her ikisinin de varlık şartı olarak kabul edebileceğimiz yanları olabilir mi? gibi sorular sosyolojinin toplum ve toplum olayları karşısındaki güçlüklerini ortaya koymaktadır.

Sosyolojik çalışmalarda karşılaşılan bu gibi güçlükler çeşitli biçimlerde çözülmektedir. Burada bizim için önemli olan yan sosyolojik bilgiyi elde etmek için yaptığımız çalışmaların bizi bir başka boyuta götürmesidir. Toplumun ve toplum olaylarının bilgisini elde etmek için gerçekleştirilen sosyolojik çalışmalar toplumla bilgisi arasındaki bağlantıyı da gündeme getirmektedir.

Bu çerçevede bilginin bir temel belirleyici olarak değerlendirilmesi söz konusudur. Acaba bilgiyi yapıp etmelerimizin, toplumsal başarılarımızın ilk taşıyıcısı, insanın ve toplumun var olmasını büyük ölçüde sağlayan bir temel başarı olarak değerlendirebilir miyiz? Toplum ilişkilerinin dokumasında, yaşantımızın her anında bulunan bir temel özellik olabilir mi? Böyle bir temel özellik, böyle bir varlık şartı konusuna eğildiğimiz zaman insanla, insanın toplumsal yaşayışı ile ilgili bir temel nitelik aradığımız zaman, bilgiyi insanın bir ilk ve temel başarısı olarak kabul edebiliriz.

Konuya bu şekilde yaklaştığımız zaman; bilgi, insanlığın ve toplumun başlangıcından günümüze kadar her aşama ve her durumda, her koşul ve ilişkide karşılaşacağımız toplumsal bir özellik olarak karşımızda bulunmaktadır. Belki de insanın bu temel faaliyeti olmaksızın kendisinin ve toplumunun var olması düşünülemezdi.

Ayrıca bilgi başlangıcından beri insanla birlikte olduğu gibi -çünkü insanın hangi koşul ve aşamada olursa olsun en temel başarısı aynı zamanda bütün başarılarının bir toplamı, saklayıcısı, taşıyıcısı ve aktarıcısıdır. Bu bakımdan toplumu en derinlerine kadar bilgisi ile anlayabilmemiz mümkündür.

Bu açıdan toplum ve bilgi arasında kurabileceğimiz bir paralellik bir yandan sosyolojinin araştırma alanı karşısındaki güçlük-

lerini çözmeye yardımcı olabildiği gibi öbür yandan da toplumu anlamamızda ve değerlendirmemizde yeni bir ele alma biçimi, yeni bir tutamak ortaya çıkartmaktadır.

Çünkü bilgi toplumun her kesiminin, her bireyinin bir ürünü, payına ve ölçüsüne göre katıldığı toplumsal bir faaliyeti olduğuna göre, bu çerçevede yapılacak çalışmaların toplumun karmaşık, ele gelmez yanlarını anlamamıza yardım etmesi yanında; dününe, geçmişine ait özelliklerini, durumunu, geçirdiği değişiklikleri, kazanılan kimliği yanında çatışmalarını ve gerginliklerini de anlamamıza yardımcı olacağını kabul edebiliriz.

Bu yaklaşımın geçerli olabilmesi için önce bilginin gerçekten bu özelliklere sahip olup olmadığının, gerçekten toplumun en kapsamlı bir biçimde özelliklerini yansıtmayı yansıtmadığının üzerinde durmamız gerekmektedir. Gerçekten bilgi böylesine bir temel özelliğe sahip mi? İnsanın bilgisi olmasa idi toplum da olamaz mıydı?

Bunları da bilebilmemiz, daha doğrusu bu çerçevede iş görebilmemiz için önce toplumun bilgisinin oluşma biçimini ve bu doğrultuda toplumun ne gibi özelliklere, değişmelere, hangi faaliyet ve başarıları sonucunda vardığını ele almamız gerekecektir.

Yalnız burada hemen belirtmemiz gereken şey, bilgidен ve toplumdан bahsederken bunların bir başlarına ve kendiliklerinden ortaya çıkmış gerçekler olmadıklarıdır. Gerek toplum, gerekse bilgi, varlıklarını sadece kendilerine ve kendi içlerinde oluşan ilişkilere borçlu değildir.

Başka türlü söyleyecek olursak toplum da, bilgi de kendiliğinden ortaya çıkmış değildir, varlıkları belli ve zorunlu ilişkilere bağlıdır. Bu bakımdan açıklamaları da kendilerini ortaya koyan belli ve zorunlu ilişkiler aracılığı ile olmalıdır.

İlk Bilgi, İlk Toplum

Bilgiyi ve toplumu birbirinden ayrı ve bağımsız gerçekler olarak aldığımız zaman, bağlantı kurduğumuz yer ve zamana, bağlantı kurma biçimine göre birisine öncelik ve tayin edicilik özelliği bahşederiz. Bu bakımdan meseleyi sosyolojik boyutları içinde ele alabilmek için tarihe dayanmak ve bu süreç içinde olabildiği kadar başlangıç durumlarına kadar geri gitmek gerekmektedir.

Burada başlangıç aşamasına kadar gitmek de yeterli değildir. Çünkü bunlar o aşamada kendi başlarına ve hazır bir biçimde bir arada veya ayrı ayrı bulunmamaktadırlar.

Onun için ortaya çıkışlarını ve gelişmelerini gösterebilmek için bir ele alış tarzı oluşturmak ve bu ele alış tarzı içinde mevcut olayları ve verileri değerlendirmek gerekmektedir.

Bilgi ve toplum konusunu açıklığa kavuşturabilmek için bunların tek başlarına ve tarihsiz bir biçimde -öncesi sonrası yokmuş gibi- ele alınmaması gerektiğini belirtmiştik. Burada bir çıkış, bir başlangıç noktası olarak gerek bilgi, gerekse toplumun *insanın eylemi* çerçevesinde ele alınması gerektiğini söyleyebiliriz.

İnsanın eylemi yaklaşımı da ilk elde açıklayıcı olmayabilir. Öyle ya, insan neye göre eyleyecektir, ya da eylemiştir? Bunun için de bizi bir kaç adım ilerletecek açıklamalara ihtiyaç vardır. Ancak böylelikle insanın eylemini somutlaştırabiliriz.

Şehir konusundaki çalışmamızda konuyu ele alırken, şehrin kendi başına, açıklaması kendisinde bulunan bir olay olmadığını gösterebilmek için «gerisindeki bazı temel toplum ilişki ve özelliklerine» bakmamız gerektiğini belirtmiş ve toplumların karşılaştıkları güçlük ve açmazların ne gibi toplum ilişkilerine yol açtığı ve mevcut sorunların ne tür ilişki ve örgütlenmelerle çözümlenmek istendiği üzerinde durmuştuk.

Yine bu çerçevede insanın «kendi ilişki ve örgütlenmesi çerçevesinde çözemediği» sorunlarla karşılaşınca «mevcut toplum sistemi dışında oluşturulan bir örgütlenme ile» sorunlarını çözmeye çabasında olduğu söz konusu edilmişti.

Bu yaklaşım insanın eylemi konusunu belli bir temele oturtmakta ve belli bir doğrultuda izlememize imkan vermektedir. Böylelikle insanın toplumsal eylemi ile ilgili çaba ve başarılarını da anlama imkânı ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca böyle bir yaklaşımla tarihin de verilmiş bir doğrultuda ve kendi başına oluşmadığını, ilerlemediğini de görmemiz mümkün olacaktır. Çünkü tarihi yapan, insanın belirli doğrultudaki eylemi olacaktır.

Bu eylem nasıl ortaya çıkıyor, nasıl gerçekleşiyor?

Yukarıda belirtilenler ışığında meseleye baktığımız zaman, eldeki bilgilere göre insanın yeryüzünde görünmesinden başlayarak, tarihinin başarı olarak kabul edilen yapıp etmelerine göre dönemlendirildiğini görmekteyiz.

Bu çerçevede insanın hayvandan ayrılmadığı kabul edilen zamanlardan başlayarak, toplum aşamasına varıncaya kadar geçen süre içinde bazı ilerlemeler kaydettiği, bir gelişme içine girdiği vurgulanmaktadır.

Bu gelişmelerin açıklanmasında, gelişmelerin insanın sahip olduğu bazı özellik ve yetilere bağlı olduğu ve bunların insanın atası olarak kabul edilen türlerde belli bir yer ve işlev kazanarak insan hayatında bir ilerleme gerçekleştirdiği kabul edilmektedir.

Bu ele alış tarzına göre insanın iki ayağı üzerinde durması ile serbest kalan elleri ve beyni gelişmesi için gerekli maddi dayanakları oluştururken stereoskopik (iki gözle tek şey görmek) görüş yapan gözleri, konuşması, öğrenmesi ile birlikte bir arada bulunmanın getirdiği bazı gelenekler ve kurallar söz konusu edilmektedir.

Bu sayılan yeti ve özelliklerinin yardımı ile insanın alet yapımı, ateşi kullanma, beslenme, giyim ve barınma gibi başarılar gösterip, aralarında da iş birliği yapabilmelerinden bahsedilmektedir.

Hemen hemen her arkeoloji ve tarih öncesi ile ilgili el kitabında karşılaşılan sistemleştirilmiş bu bilgilerle insanın sahip olduğu bedensel özellik ve yetilerce kendiliğinden toplum hayatına geçtiği ve her ilerleyen zaman süreci içinde yeni ve öncekine göre ileri sayılan başarılar gösterdiği varsayılmaktadır.

Bu tür açıklamalarla insanın bedenine bağlı maddi dayanakları net bir şekilde ortaya konmakla birlikte, nasıl oluyor da farklı buluş ve uygulama ile karşılaştığı konusu aydınlatılmamaktadır. Bu yüzden aynı maddi donanıma sahip olduğu halde dünyanın değişik bölgelerinde ve aynı zaman kesitlerinde farklı yapılar içinde bulunan insan topluluklarını açıklama güçlüğü bulunmaktadır.

Bunun gibi aynı donanıma sahip olan ve uzun zaman aynı aletleri yapan insanların bir kısmının yakın zamana kadar benzer ko-

sullarda yaşamasına karşılık diğer bir kısmının dönemlerinde devrim sayılan dönüşümlerde bulunmaları açıklama dışı kalmaktadır.

Bu gibi değişmelerin dürtüsü olarak coğrafya-iklim değişiklikleri, doğal kaynaklar ve benzeri nedenler gösterilerek bir gelişmenin ortaya çıktığı açıklanmak istenmektedir. Ama bunlar da coğrafya faktörlerinin değişmediği fakat toplumsal yapıların değiştiği ortamlarda geçersiz kalmaktadır.

Yine bu tür açıklamalarda insanın gerçekleştirdiği aletler üzerinde durulmakta ve insanın bu başarısı ilerlemesinin motoru olarak kabul edilmektedir. İnsanın gözlemlenemiyen eski yaşayışı gözlemlenen aletlerden çıkarılmaya çalışıldığı için böyle bir durumda da insanın ilişkilerinden bağımsızlaşmış aletleri, ilerleyişinin nedeni olarak karşımızda bulunmaktadır.

Bu bakımdan insan ve başarılarını kendi başına ve tarihteki eyleminden bağımsız olarak değerlendirmememiz gerektiği gibi, insanın eylemini de kendi başına değerlendirmememiz gerekmektedir. Her şeyden önce insanın gerçekleştirdiği eylemini tanımlamak, geçerli bir ele alış tarzını belirlemek gerekmektedir.

Bilgi ve Toplumun Oluşumu

İnsan ilkin çevresi ile, ihtiyacı olanları karşılamak için, doğrudan ilişkiye girmiş olmalı. Yani başkasının kilere ihtiyacı olmadan kendi gücü ve imkânlarına dayanmış olmalı. Bu çerçevede varlığını sürdürmek için önce bedenini kullanmış olduğunu kabul edebiliriz.

İnsanın beden açısından yetersiz donanımı onu büyük güçlüklerle karşı karşıya bırakmış, bu güçlükleri çözebilmesi için büyük çaba harcaması gerekmiştir. İşte bu yetersizlik ve getirdiği güçlükler insanın beden-dışı donanımlar geliştirmesine yol açmıştır. Elleri, tırnakları, dişleri v.b. organları varlığını sürdürmesi için yeterli değildir.

İşte bu andan itibaren, insanın bu açmazlardan kurtulmak için çözümler üretmesi gerekmiştir. Bu çözümlerin üretiliş biçimi açıklamamızın temelini oluşturacaktır.

G. Childe zamanımızdan beşyüz bin yıl önce insanın emek yoluyla beden-dışı donanımlar gerçekleştirdiğini, yani ilk aleti yaptı-

ğını söyleyerek (TNO s. 41) insan türünün «daha çok yaşam için yararlı araç gereçlerini geliştirmesi sayesinde varlığını sürdürmeyi ve çoğalmayı başar» dığını belirtmektedir.

Burada söz konusu olan insanın «diğer hayvanlar gibi..dış dünya ile etkileşimini, ondan geçimini sağlamasını ve onun tehlikelerinden kaçmasını alet ve gereçleri aracılığı ile başar»dığıdır. İnsanın hayatını sürdürebilmesi için giriştiği mücadele ortamında, gösterdiği çabanın ve ortaya koyduğu emeğinin dışlaştığı noktada «bir kırık daldan ya da taş parçasından yapılmış en basit bir alet bile, uzun bir tecrübenin, sınama ve yanılmanın, zihinde tutulan ve hatırlanan ve birbiriyle karşılaştırılan izlerinin meyvasıdır.» (TNO. s. 21)

Bu aşamaya geldiğinde insanın bilgisi ve bir arada yaşamı ile karşılaşırız. Tek başına bir hayvanın bile avını yakalaması ile ilgili tecrübe ve bilgisinden söz edilebildiği bir durumda, insanın kendi bedeni ve yetenekleri aracılığıyla çevresiyle doğrudan ilişkiye girdiği bir ortamda belli bir bilgiye sahip olduğu açıktır.

Buradaki bilgisi, çevresi ile giriştiği ilişkilerde, anında ve doğrudan yani aracsız olarak çözebildiği türdeki günlük ihtiyaçlarının gerektirdiği ilişkilerle sınırlı olup bu çerçevenin dışına taşmadığı kabul edilebilir.

Ama karşılaştığı güçlükler, çaresizlikler kısaca çözümlenmek istediği sorunlar karşısında, başka türlü söyleyecek olursak birey veya bireyler olarak *doğrudan ilişkileriyle* çözemedikleri durumlarda eldeki imkânlarını örgütlemek, yeni faaliyetlerde bulunmak zorunda kalacaktır.

İşte bu aşamada insanın bilgisinde ve yaşantısında değişiklikler ortaya çıkmış ve bir önceki durumuna göre bir farklılaşma kaydedilmiştir. Bu bakımdan üzerinde çok durulan alet yapımı insanın salt beden ve zihin özellikleri ile ilgili olmayıp, o temel üzerinde yer alan toplumsal ilişkileri ile ilgilidir. Aynı şekilde toplumsal durum da içinde bulunulan koşullar, sorunlar ve bu sorunlar karşısındaki örgütlenme ile çözüm arayan ve getiren bir birlik olarak var olmaktadır.

Bu bakımdan alet yapımı ile doğrudan girilen ilişkilerdeki güçlüklerle bir çözüm arama çabası, yeni ve farklı bir bilgi gerektiriyorsa -ki öyledir- bu da toplumsal ilişkilerde ortaya çıkacaktır.

Tekrar edecek olursak insanda sorunlarına çözüm getirmiş bilgiler bulunmaktadır. Sorunları ve gerçekleştirdiği ilişkiler ortamı değişince mevcut bilgileri yetersiz kalacağı için -ki burada birey olarak, topluluk olarak gerçekleştirdiği ilişkiler yetersiz ve geçersizdir- yeni bilgi arayışları, yeni ilişkiler gerekecektir.

Yapılan aletlerin uzun dönemler yontma taştan ileri gitmemesi, karşılaşılan sorunları bunlarla çözme imkânından kaynaklansa gerektir. Mevcut ilişkilerin yetersiz kalıp, o çerçevede sorunların çözümlenemediği ortamlarda, çözülmesi gereken sorunların boyutları ve karmaşıklığı insanın başta alet yapımı olmak üzere çaba ve gayretlerini değiştirmiş, bunun sonucunda bu konudaki bilgisi de, toplum örgütlenmesi de değişme göstermiştir. («Bunlar teknik becerilere, bilgi birikimi ve yaşam için gerekli örgütlenmenin gelişmesine» bağlıdır. KYİ. s. 41)

Mesela buzul sonrası Mezolitik toplumlar ağaçlıklı ovalarda «kesteyi işleyecek bir aleti ilk icat eden toplumlar olarak görünürler.» (TNO. s. 69) Bu bakımdan gelişme kendiliğinden ve diğer olaylardan bağımsız değildir. Onun için insanlık tarihinde karşılaşılan bazı durumlar ve aşamaların gelişme açısından az ya da yetersiz kabul edilmemesi gerekmektedir. Çünkü sorunlar bu düzeyde çözülüp aranılanlara cevap bulduysa, daha fazla gelişmenin neye göre olacağı bilinemez. (azgelişmecilerin kulakları çınlasın)

Ana hatları ile belirlemeye çalıştığımız bu tutum bilgi ve toplum dahil olmak üzere insanın başarılarının kendi başına olmadığını, onların belli nedenler sonucu girişilen ilişkilerin ürünü olduğunu vurgulamayı amaçlamaktadır. Yine aynı şekilde toplumun ve bilginin bu başlangıç aşamasında birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bakımdan araştırma konumuz bilgi konusunu; insanın belirli yetenek ve özellikleri çerçevesinde tarihten ve toplum ilişkilerinden bağımsızlaşmış bir biçimde değil, tarihî gelişme içinde ve toplumsal yaşayışı ile birlikte ele almak gerekmektedir.

Ancak bu şekilde ele alındığı zaman insanın toplumsal başarılarını ve aşamalarını anlamamız ve bu dönemleri mevcut sorun ve aşmazları veya bu yolda üretilen çözümleri ile bir yere oturtmamız mümkün olabilir. Ve insanların önünde bulunan tikanlıkları çöz-

me yolunda kullanılabileceği imkânlar sayesinde gerçekleştirdiği çabalarla toplum ve bilgi konusunu açıklama imkanına kavuşabiliriz.

Çünkü ne toplum ne de bilgi başlangıç aşamasında bir önceliğe ya da kendi başınalığa sahip gözükmemektedir. Her ikisi de insanın belli doğrultudaki çaba ve ilişkileri sonucu oluşmuşlardır.

Buraya kadar olan açıklamalarımızda bilginin ve toplumun ortaya çıkışını geçerli bir biçimde ele almamızı, gerek bilgede gerekse toplumlarda karşılaşılan farklılaşmaları sağlayacak bir dayanak bulmuş oluyoruz: Bireylerin ve topluluk veya toplumların karşılaştıkları güçlükleri çözmek için giriştikleri ilişkilerde sorunların doğrudan ilişkilerle çözülüp çözülmemesi. Eğer açmaz ve sorunlar doğrudan ilişkilerle çözülecek ise insanların yaşantılarında ve toplumsal ilişkilerinde ve dolayısıyla bunlarla ilgili bilgilerinde bir farklılaşma ortaya çıkmamaktadır. Yok girişilen doğrudan ilişkilerle karşılaşılan sorunlara bir çözüm bulunamıyorsa, insanların doğrudan kendi başlarına yani aracısız mevcut imkânlarla yürüttükleri ilişkiler geçersiz kalıyorsa o zaman bunu aşmak için bir gayret, bir arayış içine girecekleri açıktır.

Bu arayış mevcut bilgi kadrolarının, yeni duruma ayak uydurulması için, sorunlara bir çözüm bulacak hale getirilmesi ile mümkün olacaktır. Bu arayış ve girişimler bilgiyi genişletmekle kalmayacak bu yolda gerçekleştirilen yeni ilişkiler toplumda da değişmeye yol açacaktır.

Konuya bu çerçevede yaklaştığımız zaman «insanlığın ilkel çağlardan daha ileri uygarlıklara geçebilmesi (nin), önce insan ve insanın beslenmesini sağlayan hayvan ve bitkiler arasında yeni ilişkilerin kurulabilmesi ile mümkün olabildi»ğini görürüz. (SBO. s. 29)

Üretim konusunun gündeme geleceği bu çerçevede «insanın geçimini avlayabileceği hayvanlar ya da toplayabileceği bitkiler üzerine kurabildiği sürece sosyal ilişkilerinin sınırlı kaldığı» görülmüştür. Bu bakımdan «toplanabilecek bitki ya da yakalanabilecek hayvan miktarı insanların küçük gruplar halinde yaşamasına izin veriyordu».

İnsanın doğa ile giriştiği bu doğrudan ilişkiler yani «avcılık-toplama çerçevesi içinde insan, tabiatla olan ilişkisini değiştirecek

güçte görünmüyor, bütün gücünü hayatı boyunca geçimini, devamını sağlamak çabasına harcamak zorunda kalıyordu.» (SBO. s. 29)

Bu çerçeve altında insanların birbirlerine aktaracak düzeyde bir bilgilerin olmadığını, mevcut bilgilerinin doğrudan ve aracısız bir biçimde yürüttükleri eylemleriyle sınırlı olduğunu ve aktarılacak düzeydeki bilgilerinin ise toplum hayatını sağlayamadığını veya mevcut ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunmadığını ileri sürebiliriz.

Bu arada ortaya konan başarılar doğrudan ilişkilerle gerçekleştirildiği için insanın yaşantısında ve bilgisinde bir bireyselliğin hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz. Ve yine bu koşullar altında insanın ancak geçim tarzına karşılık olabilen bir topluluk örgütlenmesine ve bu çerçevede geçerli olacak bilgi ve donanımına sahip olduğunu kabul edebiliriz.

Burada göz önünde bulundurmanız gereken husus bireysel boyuttaki bilgiden ortaklaşa yani toplumsal boyuttaki bilgiye geçişin ortaya konmasıdır. Bireysel bilgi bireyin veya grubunun doğrudan ilişkilerle çözüldüğü durumlar karşısında elde ettiği ve özelliği açısından bazı kereler dışlaşmamış ve paylaşılmamış bir biçimde karşımızda bulunan bilgi olarak tanımlanabilir.

Bilgideki gelişmenin ise bireysel özellikteki bilgiden toplumsal nitelikteki bilgiye doğru olduğunu söyleyebiliriz. Neden olarak da bireysel çerçevede kalan bilgiyle ve doğrudan ilişkilerle çözülebilen sorunların çözülemez bir duruma gelmiş olmasıdır. Karşılaşılan güçlükler mevcut ilişkileri ve topluluk örgütlenme biçimini, yani kişisel planda insanların diğerleriyle ilişki durumunu aşınca, kendilerini aşan bir örgütlenmeye, toplum diye ayrı bir kimliği olan, gruptan ayrı bir kimliği ve ilişkileri olan bir örgütlenmeye gidilmektedir. Bu durumda bilgide de toplumsallaşmanın belirlediği, bireysel boyuttaki bilgi ile sorunların çözülemediği bu aşamada insanların toplum halinde örgütlendikleri anlaşılıyor.

İşte bu çerçevede insanın doğayla kurduğu üretici ilişkilere bağlı olarak tarıma geçiş sorunu konumuzun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Tarımla birlikte başlayan toplumsal gelişmelerin göz önüne alındığı toplum evreleri, bu çerçevede oluşturulan gelişme süreci ve aşamaları da bir açıklayıcı temele oturtulacaktır.

İnsanlığın tarıma geçişi çerçevesinde karşılaşılan sorunların neler olduğu üzerinde durduğumuzda burada doğrudan ilişkilerle çözülemeyen sorunların ne olduğu önem kazanmaktadır. Başka türlü soracak olursak tarımın doğrudan ilişkilerle çözülemeyen sorunları neler olmuştur? Çünkü hayvan beslenmesinde olduğu gibi bitki üretiminin de başlangıçta bireysel boyutta gerçekleştirebildiğini bilmekteyiz.

Bu sorulara cevap bulabilmemiz için tarımın başlangıcına yani Doğu tarımına bakmamız gerekecektir. Doğu'da «ilk devamlı tarımın görüldüğü topraklar, iklim ve yağış sebebiyle tarıma en elverişli topraklar değildir.» Bu bakımdan burada tarım kişilerin veya grubun tek başına ve doğrudan ilişkileri ile kendiliğinden yapılabilecek bir durumda değildir. Kısacası «tarımın doğal halde bu topraklar üzerinde gelişmesi mümkün değildir.» Çünkü «içlerinde buldukları coğrafya şartları, bu toplulukların düştükleri çelişmeyi çözmeye izin verme»mektedir.

Ayrıca «tarım başlangıcının bile büyük zenginlik ve uygarlık farkı yarat»ması sonucu tarım toplulukları, avcı toplulukları için ideal bir yağma hedefi teşkil ediyordu.» (SBO. s. 32, 33, 31).

İşte doğrudan ilişkilerle ve bireysel boyuttaki üretim ilişkileriyle çözülemiyen bu durum (tarımın kendiliğinden doğal bir biçimde yapılamayışı ile yağma saldırılarına karşı savunma ihtiyacı ve ileride görüleceği gibi tarımın artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için sun'i sulama gibi yeni uygulamalara gerek duyması) toplumları bir üst düzeyde çözüm aramaya itmıştır. Bu çözüm arayışı karşısında her toplum çözüme ulaşamamıştır. Bu bakımdan çözümlerin de kendiliğinden olmadığını görmekteyiz.

Tarım konusunda karşılaşılan güçlüklerin başında ekilen toprağın kısa sürede tükenerek verimsizleşmesi gelmektedir. Bu çerçevede doğrudan girilen ilişkilerle durumun çözülmek istenmesinde, farklı bazı uygulamalarla karşılaşılmaktadır. Bu uygulamaların başında, belki de en çaresizce ve de kolayca yapılanı toprağın terk edilmesi idi. (SBO. s. 32, TNO. s. 88)

Daha çok Batı tarımının özelliklerinin açıklanmasında karşılaştığımız bu durum ilk elde eşdeğer verimde toprağın varlığını şart koşar. Doğu tarım bölgelerinde ise höyüklerin varlığı, terketme olayı-

nın pek öyle kolay yapılamadığını göstermektedir. Tarım konusunda karşılaşılan güçlükleri gidermenin başka yolları ise topraktaki çalı çarpıları yakarak toprağın tükenmesini önlemeye çalışmakla veya beslenen hayvanların gübrelerinden yararlanmakla bulunmaya çalışılmıştır. Bu şekildeki uygulamaların toprağı terketmeyi ne derecede önlediğı tam olarak bilinmemekle birlikte Doğı tarımında ortaya çıkan yer değıstirmenin daha elverişli koşullar ihtiva eden ama daha karmaşık çözümler gerektiren suboyu ovalarına doğır olduğudur. (SBO. s. 32) Ayrıca bu ovaların yerleşik tarım bölgeleri olarak karşımızda bulunmaları, bu bölgelerde tarım başlangıcındaki sorunlara çözüm bulunduğunu da bize göstermektedir.

Acaba bu çözüm nasıl bulunmuştur? Burada açıklamalarımızda kullandığımız varsayım niteliğindeki yaklaşım biçimimizi sürdürecektir olursak; ilk önce, bulunan çözümün doğrudan ilişkilerle ve bireysel girişimlerle mümkün olmadığını, olamadığını belirtmekle işe başlamamız gerekmektedir. Bu bakımdan karşılaşılan güçlükler karşısında aranan ve gerçekleştirilen çözümlerin toplumsal boyutta olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir.

Çünkü burada mevcut bilgi ve yapılarla ve bunların yönlendirdiğı üretim düzeni ve üretim güçleri ile sorunların çözülemediğini görmekteyiz. Batı tarımında olduğu gibi devamlı yer değıstirmek veya çalıları yakmak veya ekim alanlarında hayvan otlatarak gübrelerinden yararlanmak üzerine kurulu üretim düzeni karşılaşılan sorunlara yeterli ve devamlı bir çözüm getirememiş bulunmaktadır. Bu yüzden Batı'da tarım uzun dönemler -kölelik uygulamaları hariç- özel mülkiyetlerde ifadesini bulan bir biçimde küçük çaplı, bir ailenin kendi başına sürdürebildiğı biçimde varolmuştur.

Yine Batı tarımı başlangıç aşamasında, kullandığı tekniğin yetersiz oluşu yüzünden «ancak Doğı'nun etkisi ve tekniğı ile yerleşik tarıma geçebilmiştir.» (SBO. s. 32) Yukarıda belirttiğimiz gibi başlangıç aşamasındaki tarım geniş bir toplumsal örgütlenmeye izin verecek ilişkiler içermediğı için, tarımın bu aşamasında ortaya çıkan sorunlar mevcut bilgi ve üretim güçleri ile çözülecek durumda değıldi.

O halde sorunların ortadan kaldırılması için yeni bilgi ve örgütlenmelere ihtiyaç vardır. Doğı'da tarımın ortaya çıktığı bölgelerin

tarıma elverişli olmadığı göz önüne alındığında, tarımın kendiliğinden doğal bir biçimde yürütülemeyeceğini belirtmiştik. Bölgenin iklim yapısı tarımın devamı için gerekli suyu yağış olarak da karşılamadığı için tarımın sürdürülebilmesi ancak suboyu ovalarında mümkün olabilmıştır. Ama ne var ki bu da kendiliğinden yer değiştirme ve hemen girişilen ilişkilerle çözülememiştir. Çünkü «tarımın Mezopotamya'da mümkün olabilmesi için bataklık ve kumlar arasında ekilebilir toprağı yaratmak, deniz ve toprağı ayırmak gerekmektedir.» (SBO. s. 33, nakil 15. dipnot)

Ayrıca «ovaların zenginliğini yaratan başlıca faktör olarak karşımıza çıkan ırmaklar, eğer insan müdahalesi olmaz, dizgin altına alınmazlarsa su taşma ve baskınlarıyla bir felâket kaynağı olmaktadır.» (SBO. s. 33, 34)

İşte bu aşamada tarım üretiminin devamı konusunda Doğu toplumlarının bulduğu bir çözümle karşılaşmaktayız. Buradaki çözüm toplumsal boyutta bir müdahale ile ortaya çıkmaktadır. Çünkü akarsuların yıllık taşmaları karşısında ortaya çıkan su baskınları ve meydana gelen bataklıklar insanın tek başına, gündelik çabalarıyla çözebileceği sorunlar değildir. Mevcut sorunlar insanın tek başına müdahalesi ile çözülemediği gibi, «kendiliğinden toplanan insan gruplarıyla» da çözülemez. Başka bir deyişle Mezopotamya'ya yerleşenlerin «tarım bilgi ve denemeleri» bu sorunları çözmeye yetmemektedir. Çünkü burada «kişilerin çalışması bağımsız, birbirilerinin tamamlayıcısı değil eşi durumundaydı. O zamanki tarım tekniği, ancak belki aile çerçevesi içinde ortak çalışmaya izin verediği için «basit çalışma ve işbölümü» sorunları çözmeye yetmemektedir. (SBO. s. 34, 35)

Görüldüğü gibi toplumun mevcut ilişkilerini ve bilgi düzeyini aşan sorunlarla karşılaşmıştır. «Geniş çapta müdahale ve sulama sistemleri»ne ihtiyaç vardır. Çünkü «Mezopotamya'da hayat, ancak ırmakların sularıyla mümkün olmaktadır. Bu ırmakların tabii akışı yanında mutlaka sunî sulama işlemleri gerekmektedir. Kendiliğinden ortaya çıkan, hemen sonuç veren ve sonuçla birlikte dağılan toplanmalarla sistemli sulama işlerinin çözülemeyeceği muhakkaktır. Hemen elde edilebilir, gözle görülür sonuç yerine belli dönemleri gerektiren, çaba ve meyvasını toplama işlemlerinin zaman içinde

kendiliğinden birbirine bağlı olmadığı faaliyet topluluklarında daha ileri bir aşama, sosyal örgütlenme gerekmektedir.» (SBO. s. 34)

Doğu'da toplumun mevcut örgütlenme düzeyini aşan bir örgütlenme ile sorunlar çözülecektir. Dolayısı ile ortaya çıkacak bilgi de bu örgüt ile ilgili olacaktır. Şimdi toplumun örgütlenme ve üretim düzeyinin sorunlar karşısında yeterli olamadığı bir durumda, karşılaşılan sorunların mevcut ilişkileri aşmış olduğu bir sırada, üstelik de daha ileri bir çözüm gerektiren bir durumla karşılaşınca, çözümün otomatik bir biçimde gerçekleşmediği de göz önüne alırsa, bu işi üstlenecek örgütün toplum içinden nasıl çıkacağı üzerinde kısaca durulması gerekmektedir.

Bilindiği gibi «Mezopotamya'ya yerleşen toplumlar, beraberlerinde bir tarım bilgisi getirdikleri gibi bir de ön-örgüt getirmişlerdir.» Yukarıda belirtildiği gibi tarım toplumlarının daha Mezopotamya'ya inmeden önce avcı topluluklara karşı savunma mecburiyetinde olmaları «en basitinden bile olsa savunma tesislerini gerektir»miştir. Savunma tesisleri ise «mutlaka birliği ve ortak yönetimi gerektirir.» Bu durum karşısında «birlik ve ortak yönetime dayanan bir askerî örgüt, çiftçi toplumların tarihî şartlar içinde ve sonunda gerçekleştirdikleri bir örgüttü.» İşte bu örgüt üretim işlerinde karşılaşılan açmazların çözümünde kullanılacaktır. Daha önce buldukları yerler «sunî sulama tesisleri gerektirmediği için bu örgütün askerlik dışında kullanılma gereği olmamıştı.» (SBO. s. 35, 36)

Ama çiftçi toplumların suboyu ovalarına yerleşmeleri ile bu örgütler «askerî alan dışında uygulama alanları bulacaktır.» (SBO. s. 36). İşte bu örgüt normal mevcut ilişkiyi aşan işleri üstlendiği için ortaya çıkan yeni işlerin ve örgütlenmenin sorumluluğunu da üstlenecektir.

Bu işlerin yürütücülüğü ve gerektirdiği sorumluluk mevcut örgütlenmeye bağlı bilgi sisteminin dışında ve ötesinde yani bireylerin bilgi ve tecrübelerinin ötesinde yeni bilgilere ihtiyaç duyacaktır. Bu bakımdan örgütün gerçekleştirdiği veya önyak olduğu işler yanında yeni bilgiyi biriktirecek bir özellik kazanması da gerekmektedir. Yapılan işlerin en azından takibi, elde edilen başarıların korunması ve gereğinde tekrarı için bilginin saklanması, akta-

rılması, yeni örgütlenmenin devamı için gerekli olacaktır. Ayrıca bu işlerin yapılmasını üstlenen bir kesim (örgüt içinde oluşan bir iş bölümü) bilgi işlerinin getirdiği bir ayrıcalığa sahip olacaktır.

Böylelikle ön örgüt askerî işlerden ayrı olarak ekonomik işlerle birlikte idarî işleri üstlenmiş olacak ve bu arada bu işlerin gerektirdiği bilgi örgütünü de ortaya çıkarınca günlük yaşayıştan üretim işlerine, üretim işlerinden bilgi işlerine kadar denetimi ve gerektirdiği ayrıcalıkları eline geçirerek siyasi örgüt olan devlete dönüşecektir.

Bu kısa çalışmada tarım başlangıcı üzerinde biraz ayrıntılı bir biçimde durmamızın nedeni insanlığın ilk ve büyük çapta bir üretim örgütlenmesini başarıp aynı ölçüde de bir toplum yapısına sahip olmasının bilgi açısından getirdikleri üzerinde durabilmek içindi.

O güne kadar insanlar günlük yaşayışlarında karşılaştıkları güçlükleri ve sorunları anında ve doğrudan ilişkilerle çözebildikleri için varlıklarını da belli ölçüde koruyabilmişlerdi. Bu çerçevede etraflarındaki hayvan ve bitkilerle bu şekilde bir ilişkiyi sürdürebilmişler ve bu ilişkinin gerektirdiği bilgi ve tecrübeye sahip olmuşlardı.

Ama ne var ki bu ilişki tarzı ve ortaya çıkan toplumsal çerçeve onların tam anlamı ile bir toplum halinde örgütlendiklerini bize göstermemektedir. Ancak tarımın ortaya çıkışı ve bir yerden sonra doğrudan ilişkilerle sürdürülememiş olması, mevcut bilgi ve tecrübelerle birlikte, ilişkilerin de örgütlenmesini gerektirmiş ve bu bir yanda insanların mevcut ilişkilerle çözülemeyen sorunlarının çözüldüğünü ve toplumun farklı kesimlere sahip bir biçimde ortaya çıktığını bize göstermektedir.

Burada mevcut sorunların ötesinde ileri boyutlu bir sorunla karşılaşıldığı için mevcut ilişkilerin ötesinde üst düzeyde bir çözüm gerekmiş ve bu da başarıldığı zaman daha karmaşık ve gelişmiş düzeyde ilişkileri olan toplum ortaya çıkmıştır.

Bu çerçevede sürdürülen ilişkiler ve tarım üretiminin getirdiği sorunların çözüme kavuşturulması Doğu toplumlarında uzun zaman aşılamanın boyutta çözümlere yol açmış ve sonuçta insanlığın hayatında önemli devrim olan ilk şehirler ortaya çıkmıştır.

Bilgide de beliren farklılaşmayı bu çerçevede yani toplumla birlikte değişmesinde görebiliriz. Artık bu dönemde yeni ilişkilerle ortaya çıkan başarının bilgisinin saklanması, bu başarının sürdürülmesi için koruma altına alınması ve yine tarımsal üretim ve ilişkilerin kaydının ve hesabının tutulması bu bilginin herkesin işi olmaktan çok, belli bir toplum kesiminin, dar bir kadronun elinde kalmasına ve bunlar aracılığıyla toplumun bütünü için kullanılmasına yol açmıştır.

Bu çerçevede bilimin ve tarihin ilk ve en büyük başarılarının, buluşların ve uygulamaların Doğu toplumlarının karşılaştıkları sorunların çözümünde gerçekleştirdikleri ilişki ve elde edilen bilgilerde ortaya çıktığı bilinmektedir.

Bu çok kısa ele alış ve tekrarlar bize günlük ve doğrudan, yani bireylerin anında gerçekleştirdikleri ilişkilerle sürdürülen bir hayatın çerçevesini aşan sorunlar ve ilişkilerle karşılaşınca, bunları ortadan kaldırmak veya çözmek yolunda geliştirilen çaba ve yapıp etmelerin toplum ve bilgi kadrolarını zorladığını ve getirilen çözümler çerçevesinde bunların kırılıp aşıldığını göstermektedir.

Bu aşamada artık bilgi de toplum da farklılaşmış olmaktadır. Bu durumun ve kazanılan özelliklerin anlaşılması, sosyolojide üzerinde önemli tartışmaların sürdürüldüğü bazı kavramlar gündeme getirmektedir. Günümüzde bu kavramlar değişik ilişkiler çerçevesinde kullanılsa bile ilk ortaya çıkışları veya anlamlarını kazanmaları yukarıda belirtmeye çalıştığımız toplum ve bilginin oluşması çerçevesinde olmuştur.

Yabancılaşma ve İdeoloji

Bilgide ve toplum kadrolarında bu farklılaşmanın ve bir maddada kopuşun toplum ve bilgi alanında yeni özelliklerin kazanılmasına ve o zamana kadar tanınmayan durumların ortaya çıkmasına yol açtığı görülmüştür.

Toplumun denetim ve yönetimi bilginin de örgütlenmesini ve yöneticilerin sürekliliği olan kurumlara dönüşmesini gerektirmiştir. (KYİ. s. 182 v.d.) Bu çerçevede alış verişin, gelir ve giderin kişi veya kişilerin hafızasına bağlı kalmaması ve kayıt edilmesi gerekmektedir. İşte yazı Tanrı'nın kazançlarını, hesaplarını tut-

mak için tapınaklardaki kayıtlardan ortaya çıkmıştır. Kayıtlardaki işaretlerin üzerinde uyusulması sonucu bu işaretlerin ve karşılığı olan nesnelere öğretilmesi ve aktarılabilmesi için yazıcılar ve bunların yetiştirildiği okullar ortaya çıkmıştır.

Bu, toplum içinde bir kesimin diğerinden ayrıldığını, üretimden koparak ayrı bir hayat tarzına sahip bir biçimde toplumdaki yerini aldığını bize göstermektedir: yöneticiler. Farklılaşan ilişkiler ve özellikle şehir hayatının ortaya çıkışı bu kesimin kendi içinde de farklılaştığını ve bunların uzmanlık alanları çerçevesinde topluma karşı görevlerini yerine getirdiklerini göstermektedir.

Toplumdaki bu farklılaşmaya paralel olarak bilgi de bireysel boyutta ve kişinin çevresi ile gerçekleştirdiği ilişkilerle sınırlı kalmaktan çıkarak aktarılabilir, doğrudan olayla ilişkisi ve bağlantısı kalmasa bile sorunları çözme yolunda biriktirilebilir hale gelmiştir. Böylelikle bilginin yeni bir özelliği ortaya çıkmaktadır. Toplum bireyleri arasında iş görebilir, kuşaklar boyu aktarılabilir bir boyut kazanması onun kolektifleştğini göstermektedir.

Toplumdaki yapılanmaya baktığımız zaman, karşılaşılan sorunları çözmeye geçerli ve başarılı girişimde bulunanların toplum içinde farklılaşp karşılığı olan bilgiyi de kendi kurumlaşmaları çerçevesine alan kişilerin varlığı bilgideki kolektifleşmenin tüm toplum bireyleri açısından değil, bilginin birey-çevre ilişkisinden bağımsızlaşması anlamına geldiğini göstermektedir.

Bu durum bilginin sosyolojik açıdan değerlendirilmesi konusunda yeni sorunların ortaya çıktığını göstermektedir. İlk olarak toplumun karşılaştığı sorunlar ve bunları çözmek yolunda ortaya koyulan başarıya bağlı olarak toplumun ve bilginin örgütlenmesi o toplumun diğer toplumlardan farkını, başkalaşım nedenlerini ortaya koyacaktır.

Böylelikle toplumların karşılaştıkları güçlükleri çözme yolunda edindikleri yapılarla bilgileri arasında bir paralellik kurmak mümkün olabileceği gibi -ilerideki açıklamalarımız açısından önemli olan- tarihteki Doğu-Batı farklılaşmasına uygun olarak bu farklı tarihî ve toplumsal gelişmenin başarılarının bir ifadesi olan bilgilerin de farklı olacağı ve bilginin her koşulda ve zaman diliminde geçerli unsurlar içermediği görülecektir. Bu çerçevede tarihî ve top-

lumsal gelişmeler ve Doğu-Batı örgütlenmelerinin farklılığı ve özellikle toplumsal sorunların, çözümlerin ve bunlara bağlı olarak toplumsal yapıların ve bilgilerin farklılığı çerçevesinde gerek bilgi gerekse toplumlar açısından bazı açıklamalar ile Doğu ve Batı toplumlarının örgütlenmeleri açısından farklılıklarını göstermek mümkün olacaktır.

İkinci olarak, bir başka açıdan, toplumların farklılaşması ve yapılanması sırasında bilginin de toplumla birlikte değişmeye uğraması, başlangıçtaki bireysel boyutundan kurtulup ortaklaşa bir hale gelmesi yanında bu tür bilginin, yani toplumun karşılaştığı sorunlarla ilgili olarak ortaya konan bilginin, bu işi gerçekleştiren belli bir kesimin elinde, tekelinde kalması, başka bazı konuları da ele almamıza gerektirmektedir.

Bilginin aktarılabilir, kaydedilebilir olması onun gerek doğrudan ilişkilere bağlı öğrenme ve tecrübelerden, gerekse kendisini oluşturan toplumsal ilişkilerden kopmasını ve bağımsızlaşabilmesini göstermektedir. Aktarılabilir bilgi ve bunun için belli kayıtlarla saklanabilen bilgi artık kendisini oluşturan bireysel ve toplumsal ilişkilerden kopmuş ve bağımsızlaşmış bilgidir. Kayıtlara geçen bilgi artık karşılığı olmasa da, aynı ilişkilerin tekrarlanacağı ve karşılığının var olacağı zamana kadar kendine özgü realitesini kazanmakta, üstelik bu karşılığı bir daha ortaya çıkmayacak bile olsa bilginin realitesine bir gölge düşmemektedir.

Bu özelliklerden bilginin bu aşamada iki nitelik kazandığı söylenebilir : 1) Kendisini ortaya koyan *koşullardan bağımsızlaşması*, buna bağlı veya bunun sonucu olarak 2) *Karşıt gerçekliğe sahip olması*.

Yukarıdaki açıklamalarımıza dönecek olursak, toplum hayatında karşılaşılan sorunların mevcut eski bilgi kadroları ile çözülemediği, yani o zamana kadar herkesin doğrudan ilişkilerle ve anında çözdüğü sorunların yerini daha ileri veya üst boyutta çözümler gerektiren sorunların alması, bilgi ile toplumun değişmesine, yeni toplum özelliklerinin yeni bilgilerle ortaya çıkmasına yol açtığı için bu yenilerin eskilerinin yerini aldığı anlaşılmaktadır.

Tarım başlangıcında ve sonraki başarılarına bağlı şehir devrimini gerçekleştirmiş Doğu toplumlarına baktığımız zaman sorun-

ları çözen toplum kesimlerinin elinde tuttuğu çözüm getiren bilgileri ile farklılaştığı ve toplum içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu görülmektedir.

Burada bu kesimin önderliğinde yürütülen üretim ve yönetim ilişkileri çerçevesinde, yukarıda açıklamaya çalıştığımız nedenlerden ötürü, toplumun geri kalan kesiminin bu bilgilere sahip olmadan varlıklarını sürdürdükleri ve doğrudan ilişkileriyle çözemedikleri sorunlarının bu kesimlerce çözüldüğünden ötürü eldeki mevcut imkânlarıyla üretimlerini sürdürdüklerini ve üretim dışı kaldıklarını söyleyebiliriz.

Ama gerek bu kesimin ortaya çıkışı ve bilgi ve toplum işlerini örgütlemeleri gerekse şehirlerin getirdiği temel farklılaşma toplum içinde her şeyi bilmeden de -bazı işler yönetimin, devletin bilgisi oluyor- yaşanabilmesi, önemli bir ayırım olarak belirlemektedir.

Üretim ilişkileri açısından bu gibi durumlar genellikle yabancılaşma kavramıyla ifade edilmektedir. Ama burada Doğu toplumlarında farklılaşan kesimlerin çıkar farklılıklarına rağmen tüm kesimlerin içinde yer aldığı toplumun genel çıkarları söz konusu olduğunda meselenin başka bir boyut kazandığı görülmektedir. Örgütlenme toplumun bütün kesimlerine yönelik olduğu ve herkes ortaya konan başarıdan payına düşeni aldığı için burada kullanacağımız yabancılaşma ve bunu ortaya koyan ilişkilerin bilgi alanındaki yansımaları olarak kabul edeceğimiz ideolojinin Batı toplumlarında kazandığı anlamlardan farklı bir anlamı olacağı açıktır.

Marx'ın 19. yüzyıl Batı toplumlarında sanayileşme sürecindeki kapitalist ilişkiler çerçevesinde değerlendirdiği bu kavramların konumuz açısından ifade ettiği olay yani «emeğin ürettiği nesne, onun ürünü, yabancı bir varlık olarak, üreticiden bağımsız» bir özellik kazanması (1844 EY. s. 153) olayı Doğu toplumlarındaki ilişkileri açıklamaktan uzaktır.

Çünkü Doğu'da üreticinin ürettiği ürün, ele aldığımız süreçte, bir artı-ürün olarak üreticiden alındığında bir farklılaşmanın ve özellikle bir yabancılaşmanın başlatıcısı olmakla birlikte Batı'daki gibi dar bir kesimin elinde yoğunlaşmamakta, kamu işleri ile tüm topluma aktarılmaktadır. Üretici doğrudan ilişkilerle anhyabildiği ve bir ölçüde denetliyebildiği üretiminin bir parçasını bilemediği

ve denetleyemediği ilişkilere, kendi doğrudan ilişkilerini aşan ilişkilere aktarmakta ve onları destekleyip beslemiş olmaktadır.

İşte üreticinin ürününün bu kendisiyle doğrudan ilişkiden sıyrılıp bağımsızlaşması bize toplum hayatı ile ilgili önemli bir gerçeği, temel bir farklılaşmayı göstermektedir. Bu manada yabancılaşma toplumsal ilişkilerin karmaşıklığını ve sosyoloji tarafından doğrudan elde edilemeyen yanlarından bir tanesini göstermektedir.

Üreticinin ilişkilerinden bağımsızlaşmış bir ürünün varlığı toplumda üretim ilişkilerinden bağımsızlaşmış bir kesimin varlığını da ortaya koymaktadır. Bunlar o zamana kadar insanlığın temel ve vazgeçilemez uğraşı olan üretimin dışında var olabilen ve varlıklarını doğa ile sürdürülen doğrudan ilişkilere değil de onu aşan bir ilişki türü olan toplumsal ilişkilere bağlanmış bir kesimdir. (Yöneticiler, rahipler, askerî-idarî kadrolar yazıcılar gibi)

Yine bu farklılaşmaya, doğrudan ilişkilerin ötesinde varlığını sağlayabilen kadrolara, şehirlerde de rastlamaktayız. Doğu'da ortaya çıkan tarihin ilk şehirlerinde tarımdan ayrı sınıai üretimi sürdüren kadrolar da kendilerini doğrudan ürettiklerinin dışındaki bir üretime -(gıda üretimi)- bağlayarak varlıklarını sürdürebilmektedirler.

Maden işiyle uğraşan bir zanaatkârın veya işçinin yaptığı işle en azından beslenmesi arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Bu durum ürünün üreticiden bağımsızlaşması olayını göstermektedir. Ve bu toplumlarda bazı toplum kesimlerinin varlıkları doğayla doğrudan girişilen üretim ilişkilerinin dışında bir temele dayanmaktadır.

Doğu toplumlarının karşılaştıkları güçlükleri aşmak için geliştirdikleri örgütlenmeler, buna bağlı olarak şehir ve devletin ortaya çıkışı, konumuz açısından yabancılaşmanın varlığına, yani eski ilişkileri aşan yeni bir durumun varlığına işaret etmektedir.

Bu durumun sanayi döneminde işçinin mutsuz bir biçimde sadece varlığını sürdürebilmek için zoraki çalışmasında ortaya çıkan durumla, yani işçinin çalışma sürecine, emeğine ve kendisine yabancılaşmasıyla büyük bir farkı vardır. Batı'da yaptığı işin önemini kavramayan, karşılığını alamayan ve toplum içindeki konumunu belirleyemeyen işçi ile toplumun ve üretimin bir parçası olan Do-

ğulu üreticinin yarattığı hasıla karşısındaki durumu tamamen farklıdır. Batı'da yarattığı ürünün ne işe yaradığını bilmeyen ve emeğinin karşılığını alamadığı için ona yabancılaşan insanın içinde bulunduğu ilişkilerdeki yabancılaşma ile Doğu'da yaratılan artı-ürünle ortaya çıkan kendisini aşmakla birlikte dışlanmadığı bir düzeni desteklemekteki yabancılaşma farklı olup ancak Marx'ın insanın doğal yaşamından ve bu yaşamdaki ilişkilerinden toplumsal yaşama geçişi ve burada «kendisinden ayrı öteki insanlar ile kurduğu, kendisini ve doğayı içine koyduğu ilişkide» ki yabancılaşmaya benzetilmektedir. (1844 EY. s. 164)

Bu çerçevede insanın doğal yaşamından sıyrılışı ve diğer insanlarla topluluk halinde yaşamaya geçişi bir manada yabancılaşmanın başlangıcını oluşturmaktadır. Belki burada «üretmeyen kişinin üretim ve insan üzerindeki egemenliği» (1844 EY. s. 165) meseleyi biraz daha anlaşılır kılmaktadır.

Yine toplumdaki bu başkalaşım nedeni ile toplum ilişkileri ve toplum sorunları ile yakından bağlantılı olan bilginin de tıpkı artı-üründe olduğu gibi, kendisini yaratan koşullardan bağımsızlaştığı görülmektedir.

Bilginin kendisini yaratan koşullardan bağımsızlaşması, farklılaşan toplum hayatına ve bu hayatın sürdürülmesindeki zorunlu ilişkilere bağlı olunca şu durumla karşılaşmaktadır: Herşeyden önce bilginin toplum hayatına kazandırdığı başarı ve çözümlerin devamı açısından saklanmak istenmesi, bu süreçte ortaya çıkan toplumsal başarıların hasılasının kaydedilmek istenmesi bilginin belli bir çerçevede dışlaşmasını sağlamıştır.

Bilginin kendi başına bir varlık, üstelik toplum realitesine karşı bir varlık özelliği kazanması işte burada ortaya çıkmaktadır. Bu toplum realitesi belli bir ölçüde üretim ve yönetim ilişkileri açısından belli bir yabancılaşmayı yaşamış toplum realitesidir.

Bilginin böylesine bir özellik kazanmasının ikinci bir koşulu ise bilinçlerde yer alması, bir bilinç olayı olarak dönüşüme uğrayabilmesi ile ilgilidir. Bilinç bundan ayrı olarak bir çok verinin toplandığı karşılaştırma v.b. işlemlerle birbirine bağlandığı, saklandığı bir temel oluşturmaktadır.

İşte bu çerçevede ideoloji konusu, toplum ve bilgi konusunun içiçeliğinin yeni bir boyutu olarak ortaya çıkmaktadır. Başka türlü

söyleyecek olursak, toplumsal koşullardaki başkalaşım ve dönüşüme bağlı olarak bilginin doğrudan toplumsal ilişkilerin bilgisi olmaktan sıyrılarak -çünkü toplumsal ilişkiler de artık saydam değil-bağımsız ve karşıt bir gerçeklik halini alması ideoloji konusunu karşımıza çıkarmaktadır.

Burada bilginin tıpkı üretim ilişkilerinde olduğu gibi topluma yön verebilme özelliği, toplumsal ilişkilerde etkin bir unsur olma özelliği belirlemektedir. Bilginin bu bağlamda değerlendirilmesinin bir biçimi de ideoloji konusunun değerlendirilmesinde ortaya çıkmaktadır.

Bilginin toplumsal koşullarından, varlık şartlarından bağımsız hale gelmesi açısından değerlendirdiğimiz ideoloji meselesi sadece basit bir kopuşu, salt bilgi alanında oluşan bir bağımsızlaşmayı göstermez. Marx'ın da belirttiği gibi «fikirlerin, tasarımların ve bilincin üretimi, insanların maddi faaliyetlerine, maddi alışverişlerine bağlıdır». (Aİ. s. 48) Bu çerçevede ise insanın çatışmalı, çıkarlarının farklılaştığı bir alan olduğu için ideoloji konusu toplumdaki çıkar farklılıklarının varolduğu bir ortamda anlam kazanacaktır.

Bu çerçevede Marx'ın çizdiği ve Batı toplumları ile ilgili yabancılaşmaya dayalı ideoloji konusuna bakacak olursak «Üretici güç, toplumsal durum ve bilinç aralarında çatışma haline gelebilirler, çünkü işbölümü yoluyla, kafa eyleminin ve maddi eylemin, yararlanma ve çalışmanın, üretim ve tüketimin paylaştırmada değişik bireylere düşmeleri mümkün olur ve o zaman bu unsurların çatışma haline gelmemesi olanağı işbölümünün yeniden ortadan kalkmasına bağlı olur. Bütün bu ilişkileri içinde taşıyan işbölümü, aynı zamanda işin ve ürünlerin üleştirilmesini, eşit olmayan dağılımını içerir. Ayrıca, işbölümü, tek bir bireyin ya da tek bir ailenin çıkarı ile aralarında birbirleriyle ilgili bulunan bütün bireylerin kolektif çıkarı arasındaki ilişkiyi de içerir. İşte özel çıkar ile kolektif çıkar arasındaki ilişki ki, kolektif çıkarı, devlet sıfatıyla, bireyin ve topluluğun gerçek çıkarlarından ayrılmış bağımsız bir biçim, aldatıcı bir ortaklaşa görünüm almaya götürür; bu çıkarlar arasında özellikle daha o zamandan işbölümü tarafından koşullandırılan, bu cinsten bütün gruplaşmalar içinde farklılaşan sınıf çıkarlarını, içlerinde birinin ötekiler üstünde egemen olduğu sınıfların çıkarlarını

buluyoruz. (Sınıfın sırası geldiğinde kendi öz çıkarını, herkesin çıkarı olarak ortaya koyması..)

Hükmetmekte olan sınıfın yerini alan her yeni sınıf, kendi amaçlarına ulaşmak için de olsa, kendi çıkarını, toplumun bütün üyelerinin ortak çıkarı olarak göstermek zorundadır. Bu sınıf, kendi düşüncelerine evrensellik biçimi vermek ve onları, tek mantıklı, evrensel olarak geçerli düşünce olarak göstermek zorundadır.

Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir de, toplumun egemen maddi gücü olan sınıf, egemen manevi güçtür de. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, entellektüel üretimin araçlarını da emrinde bulundurur. Egemen düşünceler, egemen maddi ilişkilerin fikirsel ifadesinden başka bir şey değildirler.» (Aİ s. 62 v.d)

Bu çerçevede bireylerin toplumsal çıkarları ve ilişkileri arasındaki uyumsuzluk ve bunun ifade biçimi, bu arada gerçeğin ilişkiler çerçevesinde anlam kazanması ve çoğu kereler ifade edildiği gibi gerçeğin çarpılmış, çarpıtılmış bir biçimde ortaya çıkması Marx'tan beri gelen ideoloji tartışmalarının temelini oluşturmaktadır.

Bu tür bir yaklaşımla yola çıktığımız zaman Doğu toplumlarındaki *düzenin sürmesi* yolundaki, *düzene katılma* yolundaki veya *düzen dışılarına karşı* takınılan tavırların ideolojik boyutunu yakalamamız mümkün olmamaktadır.

Doğu toplumlarında ortaya konan ve uzun bir tarih süreci boyunca devam eden *düzen*, toplumun tüm kesimlerini kuşatan ve bunların bütünlüğü ile toplumun birliğini sağlayan bir düzen olmuştur. Bu düzen özellikle üretim alanında yer almayan ve sisteme bir katkıda bulunmadan düzene sızmak veya düzeni ele geçirmek isteyenlere karşı toplumu koruduğu ve bu eylemlere fırsat ve izin vermediği için sürdürülen ilişkilerin ideolojik açıdan ifadesi ve bu konuların ortaya koyduğu sorunlar Batı'dan farklıdır.

Bu yüzden Doğu toplumlarında ideolojiler katılma, sızma ve koruma açısından farklı düşünce ve inanç sistemleri ile oluşacaktır. Yine bu yüzden Batı'da devletin toplum sınıflarına göre şekillenmesi ve bunun ideolojik sorunları karşısında Doğu toplumlarında düzenin devamlılığı ile karşılaşmakta, kadrolar değişse bile dü-

zen devam etmektedir. Ve düzen toplumun tümünü ilgilendiren bir düzen olduğu için yönetici kadrolar toplumun tümünü gözetmek ve ona göre yönetmek durumundadırlar.

Buraya kadar yapılan açıklamaları iki temel eyleme dayandırmış bulunmaktayız :

- 1 — İnsanın *doğrudan ilişkilerle gerçekleştirdikleri*
- 2 — İnsanın *doğrudan ilişkilerle gerçekleştiremedikleri*

İşbölümünün artması, toplumsal ilişkilerin karmaşıklaşması ve *opak* olması hem yabancılaşmayı hem de ideoloji meselesini ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Toplum ve bilgi ile ilgili olarak bu farklılaşmaların ortaya çıkışında önemli olan bilginin kendini ortaya koyan koşullardan bağımsızlaşarak toplum gerçekliğine *karşıt bir gerçeklik* olarak ortaya çıkması ve bu durumun bilgiye ait olduğu koşulların dışında geçerlik ve işlerlik kazandırmasıdır. Bu toplumun kendi gerçevesi içinde geçerli olabildiği gibi toplumlararası da uygulanma imkânı bulması ve sağladığı dönüşümlerle başka boyutta bir yabancılaşma ortaya koymasındır.

Tekrar edecek olursak, açıklamalarımızda bilgi ve toplumun ortaya çıkışı ve birbirleri ile olan ayrılmaz beraberliği yanında karşılaşılan güçlükleri aşmada toplumda ve bilgide ortaya çıkan farklılaşmayı ortaya koyabilmek için yabancılaşma ve ideoloji kavramlarını kullandık.

Bu iki kavram ile Batı toplumlarının ve bilgilerinin aksine Doğu toplumlarının edindikleri özellikleri ve toplum ve bilgi farklılaşmalarına rağmen, farklılaşan kesimlerin ayrıcalıklarına rağmen tüm başarıların ve ortaya konan çözümlerin topluma yönelik olduğunu, toplumun bütününe kapsayan çözümleri amaçladığını ve buna uygun bir örgütlenmenin ortaya çıktığını vurgulamaya çalışmıştık.

Burada kullanılan yabancılaşma ve ideoloji kavramları belirtildiği gibi, bilgide ve toplumda ortaya çıkan ve doğrudan ilişkilerle çözümlenip çözülmemesine bağlı olarak farklılaşan kesimleri ve bunlar karşısında bilginin kazandığı özelliği vurgulamak içindi.

İthal bilgi kavramı ile günümüz toplumlarının karşı karşıya olduğu sorunları ortaya koymada da yabancılaşma ve ideoloji kavramlarının yararlı olacağı anlaşılmakta ve toplumlarda, tabii bizim

toplumumuzda da, ithal bilgiye bağılı olarak toplum ve bilgi boyutunda, kısaca sorunlara teklif edilen çözümler çerçevesinde ortaya çıkan değişikliklerin anlaşılması mümkün gözükmemektedir.

Çünkü böyle bir uygulamaya geçilmesi toplumda bir yabancılaşmaya yol açacağı gibi belirli yeni ilişkilerin ifadesi bilgi katında ideolojilere karşılık olacaktır. Başka bir açıdan bakacak olursak toplumda bu işe girişen bir yabancılaşmış kadro ve onun geçerliliğine inandığı bilginin ideolojik boyutu ile karşılaşmaktadır.

İki farklı açıdan bakıldığında ortaya çıkan durum ithal bilgi kavramı ile gerek bu işi gerçekleştirmeye yönelik toplum kesimlerinin konumunu ve bu çerçevede ortaya çıkan ideolojik özelliklerini göstermek; gerekse değiştirme ve yeniden yapılanma süreci karşısında, sürece uyum sağlayan ve karşı koyanların eylemleri sonucu ortaya çıkan değişikliği ve farklılaşmayı yani bir ölçüde yabancılaşmayı anlamak, ayrıca bunların eylemleri çerçevesinde ortaya çıkan ideolojik çerçeveyi yakalamak mümkün olacaktır.

KULLANILAN KISALTMALAR

KYİ.	CHILDE, Gordon	Kendini Yaratan İnsan, 1978, Varlık Yayınları
TNO.	CHILDE, Gordon	Tarihte Neler Oldu, 1974, Odak Yayınları
1844 EY.	MARX, Karl	1844 Elyazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe, 1976. Sol Yayınları
AI.	MARX, Karl - ENGELS, F.	Alman İdeolojisi, 1976, Sol Yayınları
SBO.	SEZER, Baykan	Asya Tarihinde Suboyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları, 1979, İ.Ü.E.F. Yayınları
SAB.	SEZER, Baykan	Sosyolojinin Ana Başlıkları, 1985, İ.Ü.E.F. Yayınları
	TUNA, Korkut	Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme, 1989, İ.Ü.E.F. Yayınları